

УДК 37.013.73

Валерій Скотний, доктор філософських наук, професор, академік, ректор
Дрогобицького державного педагогічного університету
імені Івана Франка

ФІЛОСОФІЯ ОСВІТИ В МОДАЛЬНОСТІ “МОЖЛИВОСТІ МОЖЛИВОГО” ТА КАТАРСИС МИСЛЕННЯ І “ДУШІ” В ПОТЕНЦІЯХ ОСВІТЯНСЬКОГО ПРОЦЕСУ

У множині складностей сучасного світу актуалізується проблема освіти – найбільш перевіреної історичним досвідом культури духовної сили, яка зберігає і консолідує творчі можливості людини і людства. Освіта... Мабуть, не було і немає привабливішого бажання, ніж стати освіченою людиною. Але яку освіту повинна одержувати сучасна людина, чим повинна керуватися при виборі професії, щоб стати гідним співучасником тих процесів, котрі відбуваються у світі й Україні, – розв’язання цих та інших питань вимагає кардинальних змін у самому освітньому процесі. Це й зумовлює пильну увагу до філософії освіти, яка повинна стати основою сучасної освітньо-педагогічної доктрини.

Ключові слова: модальність, імперативна модальність, екзистенція, філософія “можливості можливого”, духовність, філософське мислення.

Постановка проблеми. Можливості філософії освіти впливають з її активного “включення” в розуміння дійсності, у відповідності їй. Це означає насамперед зміну модальності мислення. Модальність – це найзагальніша властивість висловлювання, яке орієнтує його стосовно *дійсного, необхідного і можливого*. Відповідно в мові виділяються три різновиди речень і три способи дієслова. Так, філософи метафізичної епохи могли притримуватися найрізноманітніших думок про сутність або походження світу, але їх мислення розгорталося в модальності *дійсного* як опису сущого. Світ є такий або не є такий; він буде таким або не буде таким. Зрозуміло, така метафізична установка у багатьох мислителів зберігається і до наших днів як неререфлексивне, спокійно-тотожне відношення думки до дійсності: те, що мислиться, мислиться як зміст самої реальності [2, 65].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Завдяки здійсненню І. Кантом “перевороту в філософії” встановлюється нова модальність – *імперативна*. Спочатку це стосувалося того, що повинно і чого не повинно робити (стосовно дійсності) саме мислення, а потім доповнилось другим імперативним моментом: що повинна і чого не повинна (стосовно мислення) сама дійсність. У філософію були внесені пристрасть і пошук, якого вона не знала до цього у своєму “чистому” розумі, в її спогляданні “прозорого”

світу. Думка, втративши безпосередню тотожність з дійсністю, “схвилювалася” мрією і обов’язком із життям з нею. Філософію переповнили всякого роду імперативи, теоретичні і практичні. Філософія Гегеля, Фіхте з її “Я” та “ідеєю”, які саморозвиваються, своїм мисленням підштовхують історичний рух, а заодно вимагають такої політичної реальності, яка відповідала б їх філософським ідеям. Філософія С. К’єркегора, А. Шопенгауера, Л. Феєрбаха, К. Маркса, Ф. Ніцше, при всій відмінності і протилежності конкретних прагнень, – це вже постійне “будь”, звернене до екзистенції, до індивіда, до суспільства, до людства [2, 65].

XX ст. ще більше посилює імперативну модальність мислення, перетворивши зброю критики (предметом якої було мислення) в критику зброєю (предметом якої стала дійсність). “Наступає час боротьби за панування над землею кулею – вона буде вестись в ім’я основних філософських вчень”, – писав Ф. Ніцше, пророкуючи долломарксистського інтернаціоналізму, німецького націоналізму, західноєвропейського лібералізму і демократії. Сьогодні філософія, вичерпавши модальність *наївно сущого* і категорично обов’язкового, відкриває у собі можливість третьої модальності – модальності *самого можливого*. Це, швидше всього, є виходом із того кута, в який була заведена філософія спробами оцінювати її теоретичну достовірність і розширити практичну застосованість.

ФІЛОСОФІЯ ОСВІТИ В МОДАЛЬНОСТІ “МОЖЛИВОСТІ МОЖЛИВОГО” ТА КАТАРСИС МИСЛЕННЯ І “ДУШІ” В ПОТЕНЦІЯХ ОСВІТЯНСЬКОГО ПРОЦЕСУ

Філософія не може бути достовірною як метод пізнання її перетворення. Філософське мислення, на відміну від наукового, не є точним і не співвідноситься ні з чим сушим [2, 65].

Філософія зовсім не зобов’язана пов’язувати себе зі світом сущого і належного, з дійсністю і необхідністю. Її покликання – це третя модальність, світ *можливого*. Саме на ній акцентує увагу сучасний позитивний екзистенціалізм. Його представник *Н. Аббаньяно* вважає, що *екзистенція* – це сукупність можливостей, які людина повинна реалізувати. Однак він не згоден з *М. Гайдеггером*, який, визнаючи, що екзистенція – це постійна проекція в майбутнє, в кінцевому підсумку доходить висновку, що всі проекти приречені на невдачу, адже умови, в яких вони реалізуються, обов’язково їх руйнують. Отже, екзистенція не може відірватися від *ніщо*. З іншого боку, *К. Ясперс* підкреслює, що всі спроби екзистенції “дійти до буття” закінчуються крахом, людина не може ототожнюватися з буттям, не може з’єднатися з трансцендентністю. Обидві ці установки *Н. Аббаньяно* називає негативними з огляду на те, що вони заводять екзистенцію до неможливості – *неможливості* відірватися від *ніщо* (*Гайдеггер*) і *неможливості* прикріпитися до буття (*Ясперс*). Але можлива ще третя позиція: акцентувати увагу не на початковому або кінцевому пунктах руху, а на *самому русі, поступі* [1, 10].

Якщо *М. Гайдеггер* і *К. Ясперс* у кінцевому підсумку зводили *всі можливості до неможливостей*, то представники християнського екзистенціалізму (*Марсель, Ле Сенн, Лавель*) перетворювали їх в потенційності, неминуче призначені людям як вищим істотам. Але в такому випадку, відзначає *Н. Аббаньяно*, екзистенція втрачає свою проблематичність, і процес її конституювання здійснюється немовби автоматично. Отже, у філософії екзистенціалізму, залежно від того, як вона трактує *можливе*, виділяються три головні напрямки: *неможливість можливого; необхідність можливого; можливість можливого*. Дотримуючись останньої позиції, *Н. Аббаньяно* вважає: потрібно приймати і зберігати можливості як такі, тобто не перетворюючи їх ні в *неможливості*, ні в *потенційності*. Кожна справжня можливість має дві іпостасі: вона одночасно “*можливість-так*” і “*можливість-ні*”. І ці два аспекти потрібно постійно враховувати і співвідносити один з одним [1, 11]. Жодна з даних людині можливостей не призначена обов’язково реалізуватися. Тому ніяких абсолютних гарантій

здійснення її проектів не існує; але це не означає, що всі вони первісно приречені на невдачу.

Філософія *можливості можливого* говорить не про те, що є, не про те, що повинно бути, а проте, що може або чого не може людина в процесі свого життя і мислення та діяльності. Попередня філософія прагнула пояснити або змінити світ, тоді як її справа – примножувати можливі світи. Цим вона відрізняється від науки, політики, релігії: відштовхуючись від сущого і належного, вона вказує у напрямку *можливого*. Це означає – *майбутнього*, в якому повинна здійснюватися людина у своїх нескінченних можливостях. Як у минулому, так і тепер, враховуючи всі суперечності епохи “перехідного періоду”, освіта має виходити з потенційних змістів духовного спрямування екзистенційно-антропологічних учень, котрі є справжньою можливістю утримати культурну і гуманістичну рівновагу в суспільстві.

Форми філософії існування, які підкреслювали руйнівний і знищувальний аспект можливостей, вважає *Н. Аббаньяно*, мали ту заслугу, що привернули увагу до негативних сторін сучасної цивілізації. Але вони не залишили людині ніяких надій на майбутнє. Позитивний екзистенціалізм як філософія “*можливості можливого*” повинен сприяти тому, щоб “формувати в людях помірне почуття небезпеки, щоб робити їх менше залежними від невдач та екзальтації від успіху, і тому, щоб схилити їх до пошуку в будь-якій області ефективних засобів для розв’язання своїх проблем” [1, 12].

Швидше всього, тільки в модальності “*можливості можливого*” буде продуктивною діяльність філософії освіти стосовно подолання деконструкції духовного буття. Філософія *не приходить* до людини, *а виходить* з людини та її духовності: мислиме у філософії освіти постає не тільки як дійсне і не тільки як *необхідне*, а як *можливе*. Філософія освіти є все, що можна помислити, привести у форму логічного зв’язку, але позбавлене обов’язкової відповідності тому, що перебуває поза мисленням. Будь-яка думка – тільки одна з можливостей мислити. Тому кожний освітянський проект або концепція – один із можливих. Центром їх була і залишається людина у своїй можливості стати особистістю.

Тенденція формування і становлення людського світу полягає у зростаючій самоцільності кожного роду буття. Спочатку ця самоцільність визнавалася тільки за людиною, до якої, за словами *І. Канта*, потрібно завжди ставитися як до мети і ніколи як до засобу. Поступово ця самоцільність була визнана і за світом природи. Врешті-решт, така самоцільність,

ФІЛОСОФІЯ ОСВІТИ В МОДАЛЬНОСТІ “МОЖЛИВОСТІ МОЖЛИВОГО” ТА КАТАРСИС МИСЛЕННЯ І “ДУШІ” В ПОТЕНЦІЯХ ОСВІТЯНСЬКОГО ПРОЦЕСУ

непідвладність інструментальним завданням (пізнавальним і перетворювальним), повинна бути визнана і за світом духовного в його “душевній” (ірраціональній) іпостасі. І тоді творчість як головний засіб здійснення освітньо-педагогічного процесу виявить себе як самодостатній тип мислення, в якому воно споглядає свої можливості.

Зокрема, на цю модальність неодноразово вказували видатні філософи, починаючи від *Аристотеля*, для якого філософія як пізнання “перших принципів” є пізнання можливостей, оскільки вони передують тій дійсності, яку вони роблять можливою. Велика істина полягає в тому, на думку *Е. Гуссерля*, що пізнання “можливостей” повинно випереджати знання дійсності [2, 67]. Розмірковуючи про цінність філософії, *Б. Рассел* писав: “Хоча філософія і не в змозі сказати нам із впевненістю, яка істинна відповідь на ті сумніви, котрі вона збуджує, вона в змозі запропонувати нам багато можливостей, котрі розширюють наші думки і звільняють їх від тиранії звичаю. Тим самим, зменшуючи наше почуття впевненості в тому, якими речі є, філософія сильно збільшує наше знання проте, якими вони можуть бути... Вона оживляє наше почуття пориву, показуючи знайомі речі в незнайомому аспекті” [2, 67]. Філософію потрібно вивчати не заради здобуття певних відповідей на її питання, оскільки жодна з відповідей, як правило, не може бути визнана істинною, але швидше заради самих питань; так само і філософія освіти повинна ставити питання, які розширюють наше уявлення про те, що *можливо*. Це – найвагоміший спосіб збагачення інтелектуального уявлення. Процес становлення людської особистості – це “рух, який йде від можливості до можливості цієї можливості” [1, 13]. Тобто розкривається людина в своїх нескінченних потенціях можливості вибору “Я”.

На відміну від прикладного мислення: наукового, політичного, етичного, яке веде у світ сущого і належного, від деконструкцій постмодернізму, філософія освіти спрямовує мислення (у процесі навчання) у модус можливого. Конструкти педагогічного процесу, виступаючи з претензією на науковість і наукову обґрунтованість, прив’язують мислення до конкретної дійсності, а ідеологію – до суспільних потреб. *Е. Смітт* зазначає: “Глобальна культура складається з багатьох аполітично дискретних елементів: ефективно рекламованих масових товарів, мозаїки фольклорних та етнічних стилів і мотивів, вирваних зі свого контексту, кількості загальних ідеологічних міркувань з приводу “людських прав і цінностей”, стандартизованої

кількості “наукової” мови комунікацій та оцінок, і все це спиратиметься на нову інформацію і телекомунікаційні системи та їхні комп’ютеризовані технології” [4]. Ця реальна ситуація змушує активізувати діяльність філософії освіти *щодо повернення мислення до сфери мислення* як такого, де воно розгортає свої власні можливості.

Спрямованість філософії освіти на духовність як осередок людської душі не означає, що вона втрачає свою інтелектуальну строгість і чіткість визначень. Якщо виходити з того, що “душа” – одне з найзагадковіших утворень, які складають ірраціональний світ людини, то філософія завжди прагне до чіткого обґрунтування найбільш дивних і незвичних феноменів і тверджень. Так само і філософія освіти не допускає аморфності, “розмитості”, деконструкцій у розвитку душі і мислення людини, не допускає їх перетворення в просте свавілля будь-яких, скільки завгодно безглузвих, тверджень. Вона передбачає, що модус мислення і душі в модальності можливого є найбільшою напругою думки.

Важливим завдання філософії освіти є здійснення катарсису думки. Існують різні актуальні типи мислення: житейське, ділове, наукове, художнє, але філософія відрізняється від них тим, що не просто мислить, а *створить* форми мисленнєвості (як мистецтво творить форми чуттєвості). Мисленнєвий потенціал людини вищий, ніж сума обставин, які їй пропонує дійсність, котра могла б мати потребу в її думках. Філософія і є розрядкою цього мисленнєвого потенціалу у формі чистих “думок, які так само очищають нашу думку від будь-якої однобічності, як художній катарсис очищає емоції”. Філософія не стільки повідомляє нам нові думки, скільки змінює нашу свідомість, відкриває багатомірний континуум, в якому поміщаються цілі мисленнєві світи. Філософське мислення, якщо його сприймати як мисленнєвість, зовсім не вимагає згоди чи незгоди, воно допускає те та інше, воно розширює простір думки.

Враховуючи цю специфіку філософського мислення, необхідно виходити з того, що завдання філософії освіти – не переконувати учня, слухача, не передавати йому своє уявлення про динамічний і разом з тим стабільний світ, а також свої думки і викликати згоду з ними. Завдання філософії освіти – спрямовувати навчальний процес так, щоб викликати ефект згоди-незгоди, мисленнєвий катарсис, інтелектуальне осяяння. Учень, студент раптом осягає, що можна думати і так, і інакше, що мислення містить в собі протимисливість, і цим самим нескінченно розширюється сфера

ФІЛОСОФІЯ ОСВІТИ В МОДАЛЬНОСТІ “МОЖЛИВОСТІ МОЖЛИВОГО” ТА КАТАРСИС МИСЛЕННЯ І “ДУШІ” В ПОТЕНЦІЯХ ОСВІТЯНСЬКОГО ПРОЦЕСУ

мислення. Кожна думка, до якої учень був підведений низкою аргументів, є тільки одна з можливостей мислення, є точкою змикання протилежних полюсів [2, 72]. Але думка виривається із себе, щоб дати “першопоштовх” мисленнєвому “космосу”, який розширюється, завдяки *внутрішній напрузі*, тобто ірраціональним відчуттям. Очищаючим моментом у такому сприйнятті і є “*душевна мудрість*”, котра ні до якої остаточної думки не може бути зведена, але вона дозволяє йти шляхом дійсного пізнання.

Філософія освіти виявляє в основі дійсності світ *можливостей, чистих потенцій*, котрі “обнімають” світ актуальностей. “Можливість, котра вже одного разу вибрана як рішення, укорінювалась би в своєму бутті, а отже робила б знову і знову можливим свій власний вибір і рішення, – справжня можливість, дійсна можливість. Подібна можливість відразу ж постає перед тим, хто її вибрав у своєму характері *нормативності*, який робить вибір обов’язковим” [1, 325]. Вибір, зроблений людиною завдяки інтелектуальному осяянню і внутрішньому, ірраціональному “голосу душі”, насправді виправданий не тому, що він був зроблений, а тому, що його ще можливо зробити. Рішення є хорошим і правильним не тому, що вже одного разу було прийняте, а тому, що воно може бути ще прийняте і виконане. Будь-яка позиція виводить свою цінність не з того, що вона була прийнята або може бути прийнята фактично, а лише “з *можливості того*, що її прийняття не робить її по суті справи неможливою” [1, 325].

Будь-яка людська установка, вибір або рішення стосуються не окремо взятої людини, яка їх приймає, і не вичерпуються нею. Думки, почуття, діяння і всі інші визначення, в яких традиційно класифікують людські можливості, стосуються інших людей стільки ж, скільки й індивіда, якому вони належать; отже, індивід, приймаючи можливість або перед її лицем виявляючи себе, приймає рішення не тільки щодо себе, але також і в тому ж самому акті щодо своїх відношень з іншими [1, 326].

Це утворює нові перспективи актуалізації духовного буття особистості, оскільки вона виявляє можливість зосередитись і виступати в якості “Я”. Звідси коло сальна важливість філософії освіти – бути спроможною не тільки для пізнання або претворення світу, а й для відродження і входження в інші світи, в нову епоху, яка з потенційного майбутнього стає реальністю – не абстрактно-бездуховною, а наповненою смыслом.

Необхідність і закономірність філософії освіти зумовлена запитом часу. Філософія у її класичному варіанті давала оптимістичну і позитивну оцінку науці, оскільки орієнтувалася на розум. При цьому вважалося, що вироблені філософським розумом критерії оцінки поведінки людей (норми моралі), дій країн і народів (філософія історії), розвиток культури і суспільства, знання і віри є абсолютними, справедливими на всі часи, що дозволяють вносити корекцію (як мінімум смислово) в ті вчинки і дії, котрі даним критерієм не відповідають. Саме звідси випливають багато сьогоденних принципів у політиці держав, заснованих на тому самому “раціональному пізнанні”, яке дозволяє, наприклад, поділяти народи на відсталі і розвинуті, з правом більш розвинених країн коректувати менш розвинуті.

Динаміка розвитку даної моделі духовності, створювана раціонально орієнтованою філософією, була відносно повільною, вона спрямовувала людину на реалізацію тільки однієї її можливості (фізичної чи культурної). Стосовно інших явищ вона була певною стаціонарною, застиглою системою, що залишалась однаковою для багатьох поколінь. Освіта і навчання також визначалися цією одномірністю. Дана духовність у її матеріалізованій частині була своєрідним музеєм, який поновлювався зібранням сукупності духовних утворень у вигляді традиційної системи вищих людських цінностей, котрі завжди претендують на абсолютність. У межах такої культурної єдності духовне життя людини поставало як певна завершена цілісна символічна система культурних значень, яка фіксувала певну завершеність буття людини і суспільства. Завершеність виступає одним із принципів локальної культури, в тому числі і на рівні утворень людського духу, що знайшли вираження у музиці, літературі, архітектурі, філософії і т.д. У всіх випадках перед нами завершене утворення [3]. Також завершеною була і освіта, яка “замикала” людину на стабільності, догматизмі, сталості існуючих істин.

Висновки. Необхідно виходити з трансформації філософського знання. Якщо в докантівську епоху філософія сприяла розвитку наук, у післякантівську добу вона надихала народження ідеологій, то тепер філософії чимраз більше потрібно усвідомити свою роль у захисті мислення від наук та ідеологій, у розробці самоцінних стратегій свідомості. Тим більше, що ми є сучасниками нової ідеології – постмодерної. Вона відрізняється від усіх попередніх ідеологій і культур не тільки своїм світовим поширенням, а

й “ступенем своєї самосвідомості й самопародіювання. Якщо припустити, що в ній не буде місця для “Я” поза межами певних розумінь і певних умовностей, якими обплутана кожна людина, і не буде жодних надійних точок опори, жодного “центру” поза межами тих умовностей, то такому новому космополітизмові будуть властиві мінливість та еклектичність” [4]. У силу цього філософія освіти в модальності “можливості можливого” повинна відмовитись від наївнопізнавального підходу до дійсності і проводити власну критично-творчудіяльність, котра мусить реалізовуватися в знаходженні “людини в людині”, продовжувати пошук втраченої, але не забутої душі.

його сфер, у тому числі й сфери освіти. В силу цього філософія починає трансформуватися, в ній виділяються нові утворення. Так, на зміну раціоналістичній філософії приходить ірраціоналізм, об'єктивності – суб'єктивізм тощо. Появляється філософія культури, економіки, науки і т.д. Сьогодні запитом епохи стає філософія освіти як “можливості можливого”, зорієнтованої на подальший розвиток людини. Враховуючи зміни, які відбулися з самою людиною в результаті іншого рівня інформації та шляхів її одержання, філософія освіти з нових позицій повинна охарактеризувати буття людини – буття світу душі, котра найрельєфніше демонструє особистість.

1. Аббанняно И. Введение в экзистенциализм. – СПб., 1998. – С. 10 – 326.
2. Эпштейн М. К философии возможного. Введение в посткритическую эпоху//Вопросы философии. – 1999. – №6. – С. 65 – 72.
3. Миронов В.В. Трансформация философии в эпоху глобализации // Философия хозяйства. – 2002. №4 (22). – С. 160.
4. Смітт Е. Національна ідентичність. – К., 1994. – С. 164.

[illegible]

“Інтелігенти – це люди духовної тривоги, смисложиттєвої ідеї, володарі неспокійної, вічно молодого свідомості. Ідейність – їх спосіб існування. І не просто навіть служіння соціальним, культурним, художнім або політичним ідеям, а життя ідеєю. Вони не з примхи, а за своєю сутністю не вміють не прагнути до пізнання і вираження себе, свого смислу, провіденційного задуму про себе – і потім несуть цю істину як хрест. Алгоритм долі: шукати, шукати до кінця – в собі помістити істину і віру – і потім життям реалізувати її”.

[illegible]